

чи іншої політичної сили, оскільки боротьба за владу та політична конкуренція політичних партій та блоків автоматично переноситься на відносини між релігійними організаціями. Якщо церкви підтримують одну політичну силу, то відносини між ними налагоджуються: вони відчують між собою певну спільність. В тому випадку, коли вони підтримують конкуруючі політичні сили (наприклад, “помаранчевих” чи “біло-блакитних”), то з’являється ще один бар’єр протистояння між ними. Оскільки за часів Помаранчевої революції у політичній лексиці фігурувало протиставлення політичних сил у вигляді антагонізму добра і зла, то відповідно й християнські спільноти, що підтримували ту або іншу політичну силу, персоніфікувалися із однією із цих етичних категорій.

В цілому ж на найближчу перспективу ми цілком можемо розраховувати на становлення тісних контактів між християнськими спільнотами, активізацію їхньої співпраці у межах церковних рад та у соціальній діяльності. Цьому сприятиме секулярність українського суспільства, громадяни якого хоча й ідентифікують себе у культурному відношенні із християнством, проте на практиці не завжди готові поступитися світським перед церковним [Див.: Кисельов О. Позиція киян у питанні Музейного заповідника “Києво-Печерська лавра” є світською // <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/comments/article;13623>]. Разом із цим, навряд чи слід очікувати започаткування екуменічних богословських діалогів (до цього готова лише УГКЦ). У цій сфері максимум можливі міжправославні богословські дискусії щодо тлумачення канонів про надання автокефалії та розуміння розколу. Становлення та розвиток міжконфесійних рад - як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях - та розширення активності мирянських ініціатив будуть продовжуватися і, на нашу думку, стануть основними сегментами генези екуменічних відносин в Україні.

9. Громадянська релігія як екуменічна перспектива

В суспільно-політичних і релігієзнавчих вид руках України чомусь не прийнято писати про громадянську релігію. Дехто, зважаючи на актуалізацію нами цього феномену, навіть прагне звинувачувати Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ в антиконфесійних (подеколи навіть називають конкретні релігії чи конфесії) намірах. Дехто в цьому вбачає прагнення знайти якесь духовне підґрунтя для можливих в нашій країні тоталітарних режимів. А між тим побудова в Україні громадянського суспільства мала б актуалізувати не лише вивчення громадянської релігії, а й діяльність із впровадження цього феномену в процес вибудови такого суспільства, з яким вона прямо корелюється.

Громадянська релігія вже має свою історію. Тією чи іншою своєю формою (може так не називаючись) вона поставала супутником всієї історії

США, а подеколи – й деяких країн Європи. Про це говорять навіть в Росії, де фактично державною вже стала Церква Московського Патріархату. Так, в Америці релігія, незалежно від її конфесійних визначеностей, завжди була невід’ємною складовою життя її громадян. Найбільш свіжі результати генерального соціологічного дослідження (GSS) засвідчують, що майже 63% американців вірять у Бога без будь-яких вагань і сумнівів, а не вірять лише 2,2%. Американці завжди поставали як “нація з церквою в душі”, країна з рівними правами різних конфесій. Так, згідно Біллю про права – першим десяти поправкам до Конституції США, прийнятим ще в 1791 році, “конгрес не повинен видавати закони про введення будь-якої релігії або ж заборону вільно сповідувати будь-яку релігію”. Ми маємо живі приклади того, як, враховуючи це, не допускається в навчальні заклади Америки не то що викладання якихось релігійних предметів, а навіть натяк на якусь конфесійну символіку. Нещодавно порушене питання про виключення всього, що згадує про релігію, із клятви Президента США. Це не то що в нас в Україні, де Президент В.Ющенко в духовній сфері діє „по поняттям”, вводячи на свій антиконституційний розсуд волюнтаристським указом-розпорядженням якусь етику віри в навчальні плани державних шкіл.

Поняття “громадянська релігія” вперше ввів у вжиток французький мислитель XVIII століття Ж.-Ж. Руссо з метою обґрунтування можливості лояльного ставлення прихильників різних віросповідань і навіть невіруючих до громадянських добродетелей і держави. Згідно із його вченням, “для Держави надто важливо, щоб кожний громадянин мав релігію, яка спонукала б його любити обов’язки; проте догмати цієї релігії цікавлять державу та її членів лише постільки, поскільки ці догмати відносяться до моралі й обов’язків, які той, хто її сповідує, зобов’язаний виконувати щодо інших. Без них неможливо бути ні добрим громадянином, ні вірним підданим” [Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. – М., 1998. – С.311-312]. Оскільки сповідання цієї віри повністю громадянські, то догмати її встановлює суверен. Вони мають бути простими, не чисельними, чіткими, без будь-яких роз’яснень. Серед позитивних догматів громадянської релігії Ж.-Ж.Руссо виділяє такі: визнання існування всемогутнього Бога, потойбічного життя, щастя праведних й покарання злих, святість суспільного договору і законів. Серед негативних догматів мислитель називає лише нетерпимість.

Ідеї, дещо аналогічні громадянській релігії, обстоював в Україні М.Драгоманов. Його **громадська Церква** поставала своєрідним еталоном на той час всенародної релігії для України. Вона виглядала найпоступливішою із всіх релігійних об’єднань. А це тому, що мислитель вважав громаду основою людського життя. М.Драгоманов був впевнений, що на шляху громадської церкви не стане ні православ’я, ні католицизм, ні уніатство, а протестантизм навіть допоможе цьому. Бо ж “нерозумним ділом” є нав’язування людині тієї віри, до якої вона не має поваги. “Силувати ж людину показувати про людське око пошану до Бога, коли він її не чує, то

значить ображати самого Бога, бо навіть і людина не бажала б собі щирої шаноби” [Драгоманов М. Про волю віри. – К., 1917.- С. 5].

Проте поняття “громадянська релігія” найбільше характеризує релігійного життя насамперед США. В широкий науковий обіг його ввів американський соціолог Р.Беллах. Власне, він змодельював громадянську релігію, подав її як своєрідне духовне утворення, що відображає трансцендентні наміри політичного процесу. Бог його громадянської релігії позаконфесійний, але віра в нього є неодмінним атрибутом кожного громадянина країни. Хоч Бог громадянської релігії і не тотожний християнській Трійці, мусульманському Аллаху, а чи ж богу якоїсь іншої релігії, але за своєю суттю він при цьому абстрагований від різних традиційних релігійних концептів Всевишнього, зберігає їх атрибути. До нього під різними іменами (покровитель Всесвіту, Всемогутня Істота, Абсолют, Всемогутність тощо) в своїх інаугураційних промовах апелювали всі американські (та й не тільки) президенти. Бог громадянської релігії є таким творцем, який опісля не втручається в повсякденне життя. Кожна людина, яка його приймає, постає у ролі його своєрідного замовника. Керуючись благістю такого Бога, розглядаючи його як свого помічника, вона сама може бути творцем власної долі.

Таким чином, громадянська релігія не конкурує з трансцендентними релігіями, а своєрідно вибудовується над ними, закликаючи всіх віруючих (і навіть невіруючих) поклонитися Всевишньому. Кожна людина водночас в рамках громадянської релігії має право по-своєму, конфесійно виявляти це поклоніння.

Характерною ознакою громадянської релігії є апеляція до божественного провидіння і покровительства, яке нібито може виявлятися на індивідуальному, державному і наддержавних рівнях. Як така, ця релігія може відігравати не лише позитивну роль засобу консолідації народу полінаціональної чи поліконфесійної країни, а й поставати в ролі засобу формування національного егоїзму, відчуття своєї зверхності в поліетнічному просторі, а звідси – й права нав’язувати своє переконання і волю іншим. Громадянська релігія під ідею якогось месіанського покликання певного народу може підлаштовувати його гегемоністські устремління, шовіністичну політику. Ось як оцінив це відомий свого часу американський політичний діяч У.Фулбрайт: “Велика нація дивно вважає, що її сила – прояв Божого благословення, чим покладається на неї особлива відповідальність за долю інших народів, яка полягає в тому, щоб переробити їх за своїм образом і подобою. Сила приймає себе за добродійність і схильна вважати, що вона все може. Раз навівши собі ідею свого призначення, велика держава не в змозі полишити думку, що вона може й повинна здійснити волю Божу” [Фулбрайт У. Самонадеянність сили. – М., 1967. – С.11].

Таким чином, націоналістичне спотворення смислу громадянської релігії може слугувати підставою для неадекватного вираження притаманного їй демократичного орієнтування в зовнішній діяльності країни

її побутування. Це щодо США відзначив навіть той же Р.Беллах: “Ця небезпека ніколи не була такою великою, як сьогодні. Вона полягає не стільки в імперіалістичній експансії, за яку нас засуджують, скільки в прагненні асимілювати всі уряди чи партії в світі, які підтримують нашу поточну політику чи звертаються до нас за допомогою, розглядаючи їх як носіїв вільних інститутів або демократичних цінностей” [American Civil Religion. – N.-Y., 1974. – P. 36].

Відкинувши спровоковану громадянською релігією ідею “нації-визволительки”, “вищого призначення”, ми все ж віднаходимо позитивну її роль в національно-політичній консолідації поліетнічних чи поліконфесійних країн. Саме в цьому виявляється та її сутність, яку виокремив Р.Беллах в своєму визначенні: “Під громадянською релігією я розумію такі релігійні виміри, які мають місце в житті кожного народу, за допомогою яких він інтерпретує свій історичний досвід у світлі трансцендентальної дійсності [Bellah R. The Broken Convenan: American Civil Religion in Time of Trial. – New-York, 1975.- P. 2]. В іншій своїй праці Р.Беллах, описуючи громадянську релігію як невід’ємний компонент ідеології США, розглядає її вже як ті спільні складові релігійної орієнтації, яким мають слідувати американці у своїй діяльності. “Ці моменти відіграють ключову роль в розвитку американських інститутів і постають в ролі постійного релігійного аспекту структури американського життя, включаючи і політичну сферу. Ці публічні релігійні виміри виражаються через сукупність вірувань, символів та ритуалів, які я називаю американською громадянською релігією... Вона здійснює, окрім інших функцій, релігійне узаконення (легітимізацію) вищих політичних авторитетів” [American Civil Religion. – P. 24].

“Енциклопедичний релігійний словник”, видрукуваний у Вашингтоні в 1979 р., під “громадянською релігією” розуміє “прийняття певної сукупності цінностей, символів та ритуалів, що ґрунтуються на універсальних та трансцендентних істинах, які служать поєднуючою силою і центром значень для нації... Громадянська релігія може сприяти підриву основ християнського одкровення. В США це виявлялося в періоди національних криз, які зводили місію християнства до обоженного витлумачення національної долі” [Encyclopedic Dictionary of Religion. – Washington, 1979. – P. 799].

Після введення в 1967 р. Р.Беллахом в широкий науковий обіг поняття “громадянська релігія” воно зазнало значної конкретизації. Якщо Р.Беллах, як ліберальний професор університету м. Берклі, розглядав цю релігію в ролі універсального зразка для всього людства, попервах змодельованого в США, то консервативні витлумачувачі його вчення вже наголошували на національній винятковості Америки, на необхідності не вчитися в неї, а підпорядковуватися їй.

Якщо світоглядним ядром громадянської релігії є віра у Вищу Силу – Абсолют, то своєрідним об’єктом поклоніння в ній виступають існуючі реально соціальні і політичні структури, які розглядаються як засіб досягнення Божественної мети. Як це відзначає дослідник феномену

громадянських релігій І.Задорожнюк, в громадянській релігії “Бог постає схемою, що наповнюється живим змістом у тому випадку, коли прихильник того чи іншого традиційного віровчення співвідносить свої вірування з почуттям патріотизму” [Задорожнюк І.Е. Гражданская религия в США // Религии мира. Ежегодник –1986. – М., 1987.- С. 53].

В ідеологічній системі громадянської релігії власне релігійні елементи зведені до мінімуму, а релігійна лексика, символи, фразеологія і культові елементи використовуються для впровадження цілком земних завдань. Громадянська релігія значимі події в житті певного народу, зокрема в його навіть поліконфесійній історії, пояснює якимись надприродними чинниками. Якщо ці події мали сприятливий характер, то вони розглядаються як Боже благовоління, а якщо негативний – то як свідчення відходу від божественних заповідей і своєрідне випробування. Певною мірою так підійшли до української історії кирило-мефодіївці в своєму “Законі Божому” або ж “Книзі буття українського народу”, вписавши українців своєрідно в контекст світової історії християнства. Подібно витлумачує українську історію і духовний вчитель РУНВіри Лев Силенко.

В обрядову систему громадянської релігії включається поклоніння національному прапору, вшанування монументів видатних осіб свого народу, місць визначних подій в його історії, організація національних свят, різних громадянських церемоній тощо. Громадянські релігії мають і свої своєрідні “священні писання”. Окрім Конституції, ними є твори видатних духівників нації. В ролі “священного передання” постають промови глав держави, різні політичні документи органів Верховної влади. Одним із культових елементів громадянської релігії є інаугурація президентів, їх клятва на якійсь священній книзі і перед державним прапором. Державний прапор постає складовим елементом громадянських подій (вступ до армії, реєстрація народження дитини і нової сім’ї, видача деяких документів та ін.). Національний гімн і прапор виступають в ролі своєрідних символів віри громадянської релігії. Їх вплив на свідомість, що має важливе значення у формуванні громадянських почуттів, починається ще з дошкільного віку. Саме вкорінене у свідомість кожного почуття громадянськості є основним виявом віднесення до громадянської релігії. В цьому відношенні прикладом для інших країн могли б служити США, де державний прапор розвівається над або біля кожної державної установи, де кожний знає слова і мелодію національного гімна і співає його при кожній важливій для Америки події.

Однак, незважаючи на те, що в кожного американця надто розвинуте це почуття, основні положення громадянської релігії вони витлумачують по-різному. “Навіть якщо розповісти представникам різних соціальних груп, що таке громадянська релігія, то виявиться, що вона відмінна у тих, хто веде, і у тих, кого ведуть, у тих, хто проповідує з кафедри, і у тих, хто сидить перед ними на церковній лаві... Вона має своє ліве і праве крило, християнську, іудейську та мусульманську фракції, потойбічні та поцейбічні виміри, своїх

критиків, пророків і прихильників” [Marty M. Nation of Behavers/ - New Haven-London, 1976.- P. 196-197].

В громадянській релігії своєрідно переплітаються національна політична культура і традиції релігій, які існують в країні. В ній має місце обожнення національних цінностей, видатних національних діячів, національної історії та національних ідеалів. Характерно, що навіть на грошових одиницях США вміщено слова “Бог благословляє наші починання”.

Громадянська релігія визнає священним авторитет держави, її лідера, основних державних документів. Бог цієї релігії постає скоріше в ролі якогось гаранту суспільного порядку, закону і права, а не покровителя якоїсь милосердної істоти. Можливо тому її пропонують називати ще “публічною релігією”, “релігією республіки”, “національно-творчою релігією”, “політичною релігією”, “патріотичною релігією” тощо. Відомий сенатор Ю.Маккарті, характеризуючи це явище релігійного життя, відзначив, що тут “символи віри і політики стали, по суті, взаємозамінними і майже не відрізняються: Бог і країна, хрест і прапор, релігія і патріотизм” [Маккарті Ю. Вновь посетив Америку.- М., 1997. - С. 97].

Відтак громадянська релігія не відмінняє віровчення і культову практику сакральних релігійних течій, а певною мірою надбудовується над ними. Її функціональність – демократична чи тоталітарна – залежить від того, як прагнуть користуватися нею. Така релігія може слугувати національному відродженню, процесу державотворення країни, яка, одержавши незалежність, прагне нівелювати наявні серед її громадян значні етнічні й релігійні відмінності. В той же час вона може слугувати засобом експансії, обґрунтування взагалі неістотності етнічних ознак чи конфесійних визначеностей.

Громадянська релігія не тотожна національним, хоч і має з ними дещо спільне. Вона – понадконфесійна і понаднаціональна, хоч і сприймає, вбирає в себе святині різних етносів і конфесій, робить їх вселюдським культурним здобутком. Громадянську релігію не можна також ототожнювати і з світськими релігіями, які мають явно неприкритий ідеологічний підтекст, орієнтацію на певні суспільні сили, сакралізують певні духовні традиції і їх реальних носіїв. Цю відмінність можна побачити, порівнявши громадянську релігію США і світську релігію, а нею була марксистсько-ленінська ідеологія, Радянського Союзу.

Питання формування в Україні громадянської релігії зустрічає суперечливі оцінки. Зрозуміло, що конфесійно заангажовані особи не можуть сприйняти її, бо ж вона є таким понадконфесійним утворенням, в якому вирівнюються всі релігії, знімається питання істинності якоїсь із них. Не сприймають її із зрозумілих причин і ті, хто має антирелігійні світоглядні орієнтації. Проте, незважаючи на цей негатив, думаю, що для формування у нас в Україні громадянської релігії все ж є підґрунтя. Це насамперед - поліконфесійність країни, відсутність в ній абсолютного і повсемісного

домінування якоїсь однієї з конфесій, а тим більше – церкви. Цьому сприяє не лише вікова поліконфесійна релігійна історія українського життя, а й домінуюча серед українців загалом міжконфесійна толерантність. Формуванню громадянської релігії в Україні ефективно сприяє діюче протягом всіх років нашої незалежності високою мірою демократичне законодавство про свободу совісті, зорієнтованість України на входження в різні світові та європейські структури, де свобода віросповідань розглядається як одна із важливих гуманістичних засад державотворення, історичного поступу.

Громадянська релігія в першому варіанті її функціональності повністю корелюється з основами того громадянського суспільства, яке утверджується в демократичній Україні. В разі її утвердження в нашій країні вона відверне прагнення деяких церков на статус державних чи єдинонаціональних, зніме суперництво між ними, прагнення до прозелітизму, відокремить не лише церкву від держави, а й державу від церкви. Громадянська релігія знівелює концепції “єдиноістинності” різних конфесійних систем, прагнення окремих церков стати державними, постане в ролі своєрідного буфера в міжконфесійних протистояннях.

Певною мірою процес її формування в Україні вже йде. В Преамбулі Конституції України сказано, що вона прийнята із усвідомленням відповідальності перед Богом. Новообраний президент дає клятву вірності своїй країні і народу на Конституції країни і Пересопницькій Євангелії. Найбільш чисельні церкви і релігійні організації беруть участь у святковій молитві у Софійському соборі з нагоди Дня незалежності України. Входить в життя свято національного прапора, формується система національних свят, пов’язаних з історією і культурою України. Лише проросійськи шовіністично налаштовані особистості з міркуваннями соціалістичної доби або конфесійною зашореністю можуть вбачати в цьому вияв якогось національного егоїзму.

Що ж стосується прагнень якось забезпечити традиційні релігії від наступу на них громадянської, то тут слухними щодо них є вимоги того ж Р.Беллаха: “Насамперед історична релігія має заново визначити свою систему релігійних символів з тим, щоб надати смисл культурній творчості в діяльності поцейбічного світу. Вона повинна зуміти зорієнтувати мотивацію, що дисциплінується через релігійні обов’язки на справи цього світу. Вона повинна сприяти розвитку солідаризованої та інтегрованої національної спільноти, не прагнучи при цьому ні підпорядкувати її своїй владі, ні розколоти, хоч це явно не має на оці санкціонування нації як вищої релігійної мети. Вона покликана надати позитивного значення тривалому процесу соціального розвитку і знайти можливим для себе високо оцінювати його як соціальне завдання, але при цьому знову ж не приймати соціальний прогрес за релігійний абсолют. Історична релігія має сприяти утвердженню відповідальної і дисциплінованої особи. Пристосовуючись до нового співвідношення між релігійним і світським в сучасному суспільстві, вона має

знайти сили для того, щоб здобути свою власну роль як приватної добровільної асоціації й визнати, що це не суперечить її ролі як носія вищих цінностей суспільства” [Беллах Р. Социология религии // Американская социология: перспективы, проблемы, методы.– М., 1972. – С. 276-277].

10. Рецепція майбуття як різновид релігійного досвіду і спосіб трансформації свідомості віруючих людей

Ще не так давно у вітчизняному релігієзнавстві визначення релігії як “відображення дійсності в ілюзорно-фантастичних образах, уявленнях, поняттях” в свідомості віруючої людини сприймалося як один із найвагоміших аргументів наукового атеїзму у його антирелігійній боротьбі [Атеистический словарь / Под ред. М.П.Новикова. – М., 1983. – С.420]. Близькість за звучанням понять “фантазія” та “фанатизм” (хоча й абсолютно несумісних за семантикою) робили цей аргумент, як здавалося, невідпорним у боротьбі з релігією, оскільки будь-який віруючий міг підпасти під вбивчу характеристику категорії “релігійного фанатизму”, що перетворювало його в якусь невинно відсталу нікчему порівняно із людиною, що має розвинутий науковий світогляд.

Між тим здатність фантазувати, без якої неможливим є формування чіткого психічного образу майбуття, є якраз найважливішою рисою людини, на яку вказував зокрема Дж.Віко і яку вважав головною психологічною підставою її соціокультурної творчості. Рецепція майбуття, що вибудовується у вигляді різних проєктів, картин та передбачень, може розглядатися як особливий, до того ж, дуже важливий вид релігійного досвіду людини, адже зумовлює глибокі і яскраві внутрішні переживання віруючої людини, формує її передчуття і сподівання, заряджає позитивною енергією на конструктивну внутрішню роботу, вселяє надію на покращення за послух або ж страх бути покараною за якісь неподобства власної поведінки. Звісна річ, ці заряджені емоційно переживання впливають на усю психічну організацію віруючих людей, призводячи до важливих з точки зору соціального буття трансформацій їхньої свідомості.

Здатність заглядати у майбутнє, формувати в душі своїй його образ має виключно важливе значення для буття людини і суспільства. Це добре розуміли вже в початковий період виникнення розвинутих релігійно-філософських вчень про людину і суспільство. Не випадково в давні часи існували практики гадання, а особливою пошаною користувалися ясновидці, тлумачі снів, пророки. Цицерон навіть написав трактат з такої науки, як дивінація, тобто божественної науки про різні духовні практики передбачення майбутнього.

Цю особливу здатність людської психіки набувати стану готовності при очікуванні певних подій з успіхом використовували служителі культу,